

भाषिक सन्दर्भ : भाषिक भूगोल, आगमन, सम्मिलन र मृत्यु

सखिशरण सुवेदी

बुटवल बहुमुखी क्याम्पस

लेखसार

भाषा विचार विनिमयको सशक्त माध्यम हो । भाषाका उच्चार्य र लेख्य दुई रूप हुन्छन् । भाषामा मानव जीवनको प्रतिबिम्ब हुने हुनाले मानव सभ्यतासँग भाषाको तादात्म्य सम्बन्ध रहन्छ । यसैले भाषालाई मानव ज्ञानका विविध क्षेत्र, सन्दर्भ र विषयका कोणबाट हेर्नुपर्ने हुन्छ । मानवीय व्यवहारका समग्र सन्दर्भहरू भाषामा समेटिने हुनाले भाषाको प्रयोग क्षेत्र, एउटा भाषामा अर्को भाषाका शब्दहरू आगमन हुँदा त्यसबाट पर्ने प्रभाव तथा भाषाको प्रयोग नै हराउने अवस्था देखापर्न सक्छ । भाषिक वक्ताको प्रयोग क्षेत्र, बाक्लो र पातलो बस्ती क्षेत्र आदि कुराका बारेमा तयार पारिने नक्साङ्कन भाषिक भूगोल हो । भाषिक भूगोलभित्र प्रयोगमा रहेका भाषाहरूमध्ये दाता भाषाअनुसार ग्राहक भाषामा पर्ने प्रभाव र भाषिक व्यवस्था ग्रहण गर्ने प्रक्रिया आगमन हो । भाषिक आगमन स्रोत भाषाबाट, भाषिकाबाट र विविध भाषाबाट हुन सक्छ । दुई फरक भाषाहरू विविध कारणबाट एक अर्काको सम्पर्कमा आई एउटै बन्नु भाषिक सम्मिलन हो । यसरी फरक फरक भाषाहरूको सम्पर्कबाट बन्ने नयाँ भाषिक रूप पिजिन हो । भाषाको पिजिन रूप मातृभाषाको तहमा पुगेर विकसित भइसकेको अवस्था क्रेओल हो । सामाजिक, भौगोलिक राजनैतिक, धार्मिक आदिका कारण वक्ता र समुदायबाट भाषाको प्रयोग समाप्त हुनु भाषिक मृत्यु हो ।

शब्दकुञ्जी : आगमन, क्रेओल, पिजिन, भाषिक मृत्यु, सम्मिलन

विषयपरिचय

मानिसबाट आफ्नो अनुभव, अनुभूति, भाव वा विचार व्यक्त गर्न जे बोलिन्छ, त्यो नै भाषा हो । मानवीय भाव सञ्चारका लागि भाषा आवश्यक हुन्छ । भावसञ्चार विभिन्न किसिमबाट गर्न सकिने भए पनि सञ्चारका सबै प्रकार भाषा होइनन् । मानवीय उच्चारण अवयवबाट उच्चारण हुने सार्थक ध्वनि समूह नै भाषा हो । मानिसले प्रयोग गर्ने भाषा विविध सन्दर्भमा प्रयोग हुन्छ । भाषा मानवीय सम्पत्ति हो । यसको सम्बन्ध मानिससँग र मानव समाजसँग हुन्छ । मानिसले सामाजिक जीवनका यावत् व्यवहारहरूको सञ्चालन गर्नका लागि प्रयोग गर्ने माध्यम भाषा हो । स्पर्श गरेर, विभिन्न हाउभाउ व्यक्त गरेर वा विभिन्न आवाजहरू निकालेर पनि विचारको संप्रेषण त हुन्छ तर यस्तो संप्रेषणलाई भाषा भनिदैन । उच्चरित ध्वनिहरूका माध्यमबाट हुने भाव सञ्चार वा व्यवस्थित संकेत व्यवस्थाका माध्यमबाट हुने भाव सञ्चारलाई नै भाषा मानिन्छ । भाषा मौखिक रूपमा प्रयोग गरिँदा ध्वन्यात्मक संरचना वा व्यवस्थित संकेत संरचनाका माध्यमबाट व्यक्त हुन्छ । लिखित रूपमा प्रयोग हुँदा यही ध्वन्यात्मक वा संकेत संरचना लिपिचिह्नका

माध्यमबाट अभिव्यक्त हुन्छ। भाषाको प्रत्यक्ष सम्बन्ध मानव सभ्यतासँग पनि हुन्छ। यसैले भाषालाई मानव ज्ञानका विविध क्षेत्र, सन्दर्भ र विषयका कोणबाट हेरिन्छ। मानवीय व्यवहारका समग्र सन्दर्भहरू भाषामा समेटिएका हुन्छन्। मानिस निश्चित भौगोलिक घेराभित्र बसेर खास किसिमको भाषाको प्रयोग गर्दछ। भाषाको प्रयोगका सन्दर्भमा समय अनुसार भाषामा परिवर्तन हुँदै जान्छ। भाषामा परिवर्तन हुनुमा अन्य भाषाबाट शब्दरू आगमन हुनु, भिन्न भाषारूका बीच सम्मिलन भई पिजिन र क्रेओलको जन्म हुनु तथा समयान्तरमा भाषाको मृत्यु हुनु जस्ता अवस्थारू देखापर्दछन्। प्रस्तुत लेखमा भाषाको प्रयोगका सन्दर्भमा भाषामा देखिन जाने अवस्था तथा भाषा नै हराउन सक्ने अवस्थाका विषयमा चर्चा गरिएको छ।

अध्ययन विधि

भाषाको प्रयोग व्यक्ति र समुदायमा हुने भएकोले विविध भाषिक रूप देखिन्छन्। भाषिक सन्दर्भको विश्लेषण गर्ने क्रममा द्वितीयक स्रोतबाट सामग्री सङ्कलन गरी प्रस्तुत लेख तयार पारिएको छ। यसमध्ये पनि खासगरी विभिन्न पुस्तक, अनुसन्धान प्रतिवेदन, विभिन्न किसिमका जर्नल र पत्रपत्रिकामा प्रकाशित लेखहरू सङ्कलन गरी विश्लेषण गरिएको छ। प्रायोगिक भाषाविज्ञानको अवधारणामा आधारित रहेर सामग्रीको विश्लेषण गरिएको छ।

व्याख्या तथा विश्लेषण

भाषा प्रयोगका क्रममा भाषाको ध्वनि व्यवस्था, वर्णव्यवस्था, व्याकरण व्यवस्था र अर्थ व्यवस्थामध्ये कुनै एक व्यवस्थामा परिवर्तन हुँदै जाँदा भाषामा परिवर्तन देखिँदै जान्छ। भाषाको कथ्य व्यवस्था र लेख्य व्यवस्था हुन्छ। कथ्य व्यवस्थामा छिटो परिवर्तन हुन्छ, भने लेख्य व्यवस्थामा अपेक्षाकृत ढिलो परिवर्तन हुन्छ। कथ्य व्यवस्थामा परिवर्तन सहज र स्वाभाविक रूपमा हुन्छ, आयोजित वा योजनाबद्ध हुँदैन तर लेख्य व्यवस्थामा परिवर्तन सचेत रूपमा, हुन्छ, हिज्जे सुधारका रूपमा हुन्छ र मान्यता परिवर्तनका रूपमा हुन्छ। सामान्यतया कथ्य रूपमा निकै परिवर्तन भएपछि त्यसलाई लेख्य रूपले पछ्याउँछ (बन्धु, २०५३ख पृ. १७५)। भाषाको प्रयोगमा हुने यो परिवर्तन भाषाको प्रयोग हुने निश्चित क्षेत्रमा देखिन्छ। यो कथ्य र लेख्य दुबै तहमा हुन्छ। कथ्य भाषिक रूप समकालिक हुन्छ र यसलाई वर्णनात्मक पनि भनिन्छ। कुनै समयको भाषाको लेख्य रूप समयानुरूप परिवर्तन भई पछि फरक हुन पनि सक्दछ। परिवर्तन हुनु भाषाको विकास हुनु पनि हो। भाषिक प्रयोक्ता अनुरूप पनि भाषिक परिवर्तनसँगै भाषामा जीवन्तता र मौलिकता पनि थपिँदै जान सक्छ (सुवेदी, २०६८ पृ. ७२)। परिवर्तन हुनु भाषा बिग्रनु होइन बरू भाषा विकसित हुँदै जानु हो। यो आकस्मिक रूपमा नभएर क्रमशः हुँदै जान्छ। यो क्रमिकतासँगै भाषाको अर्कोभाषासँग सम्मिलन र समयान्तरमा भाषा नै हराउन सक्ने हुन्छ।

भाषिक भूगोल

भाषा मानवीय सम्पत्ति हो। मानिसले आफ्ना दैनिक व्यवहार संचालनमा भाषाको प्रयोग गरेको हुन्छ (असिर र अन्य, १९९४ई. पृ. २१)। दैनिक व्यवहारका लागि भाषाको प्रयोग गर्ने समभाषी वक्ताहरूका बीच भाषिक कार्य सम्पादन हुन्छ। भाषाका प्रयोक्ताहरूको एउटा आफ्नै समुदाय

हुन्छ । एउटै भाषा बोल्ने व्यक्तिहरू प्रायः एउटा समुदायभित्र बसी भाषाका माध्यमबाट व्यवहार संचालन गर्दै आउँछन् । कुनै भाषाका वक्ता थोरै छन् भने तिनीहरू प्रायः एकै ठाउँमा गोलबन्द भएर बसेका हुन्छन् । उनीहरूका बीच भाषाका साथै धर्म, संस्कृति, रितिरिवाज, चालचलन पनि एकै प्रकारको हुने भएकाले उनीहरू एकै ठाउँमा बसोबास गरेका हुन्छन् । कुनै भाषाका वक्ताहरूको संख्या धेरै छ भने उनीहरू धेरै ठाउँमा छरिएर रहेका हुन्छन् (गिलसन, १९६१ई. पृ.३४) । ठूलो जनसंख्या भएका भाषिक वक्ताहरूको बसोबास कतै बाक्लो र कतै पातलो हुने गर्दछ । त्यसैले कुनै पनि भाषिक वक्ताको प्रयोग क्षेत्र कुन हो ? कुनै भाषाका वक्ताहरू कहाँ-कहाँ बसोबास गर्दछन् ? उनीहरू कति ठूलो क्षेत्रमा विस्तार भएका छन् ? कुन ठाउँमा बाक्लो र कुन ठाउँमा पातलो बस्ती छ ? भन्ने कुरा स्पष्ट पार्नका लागि तयार गरिएको नक्साङ्कनलाई भाषिक भूगोल भनिन्छ (गौतम र अन्य, २०६७ पृ. १७८) । यसका लागि मिल्दो भाषिका क्षेत्रको निर्धारणका लागि समभाषांश रेखा तयार गरिन्छ र सम्बन्धित भाषिकाको भूगोल तयार पारिन्छ । यो कार्य स्थलगत सर्वेक्षणमा आधारित भएर तयार गरिन्छ (बन्धु, २०५३क पृ. ५७) । भाषिकाको क्षेत्र निर्धारणका लागि र कुनै भाषिकाको निश्चित भाषिक रूपको प्रयोग क्षेत्रको परिधि र विस्तारको निक्काल यसबाट गरिन्छ ।

भाषिक आगमन

अङ्ग्रेजी बरोइड शब्दको पर्यायवाची रूपमा नेपालीमा आगमन शब्दको प्रयोग गरिएको छ । कुनै एक भाषामा अर्को भाषाको प्रयोगका सन्दर्भमा यस शब्दलाई लिएको पाइन्छ (गिलसन, १९६१ई.पृ.५५) । यसको शाब्दिक अर्थ भने रिन वा उधारो भए पनि भाषामा पारिभाषिक शब्दका रूपमा यसलाई लिइन्छ । यसले धन वा सरसामान सापट लिएभै अर्थ लाग्दैन । त्यसलाई फिर्ता गर्नुपर्ने परिस्थिति पनि आउँदैन । बरु, त्यो भाषा अर्को भाषाको ऋणी रहेछ भन्ने छर्लङ्ग हुन्छ (सुवेदी, २०६८ पृ.७१) । दाता भाषाको प्रयोगकर्ता र ग्राहक भाषाको ग्राहकको भाषामा परिवर्तन आउँछ । त्यसैले एक भाषाको प्रभाव अर्को भाषामा पर्दा उक्त भाषाबाट केही शब्द लिएर त्यसैअनुसारको प्रयोगलाई आगमन भन्न सकिन्छ ।

भाषामा पुराना शब्दहरू हराउँदै जान्छन्, नयाँ नयाँ शब्दहरू थपिँदै जान्छन् । यो क्रम निरन्तर रूपमा चलिरहन्छ । अप्रचलित वा कम प्रचलित भएका शब्द तथा पुरानो सामाजिक संस्कारलाई बुझाउने शब्द सामाजिक सांस्कृतिक परिवर्तनसँगै लोप हुँदै जान्छन् र विज्ञान र प्रविधिका क्षेत्रमा देखिएको नवीनतम प्रयोगसँगै भाषामा नयाँ शब्दहरू भित्रिँदै पनि जान्छन् (गिरी, २०६३ पृ. ७८) । समय क्रममा भाषाका शब्दको अर्थमा पनि परिवर्तन हुन्छ । एउटै शब्द पनि विभिन्न विषय, सन्दर्भ र परिवेशमा प्रयोग भएर फरक फरक अर्थको सूचकका रूपमा रहन्छ (हकेट, १९५८ई.पृ. २३१) । शब्दको अर्थ पनि समयानुरूप परिवर्तन हुँदै जान्छ । अर्थ त्यही भए पनि सामाजिक मूल्य र मान्यतामा परिवर्तन भए पछि समय क्रममा त्यही शब्दको अर्थ गाम्भीर्य कम हुन्छ । गुरु शब्दको परम्परित अर्थको गरिमा अहिले निकै कम छ । यसले मोटर चालक एवम् गीत

नृत्य प्रशिक्षक बुझाउन थालेको छ। शब्दमा आउने यस प्रकारको परिवर्तन भाषाको एक नैसर्गिक प्रक्रिया हो।

आगमनका क्रममा बाहिरबाट अनेक भाषिक तत्त्वहरूको आयात हुन्छ र भाषामा परिवर्तन आउँछ। आगमनसित दुई भाषा सम्बन्धित हुन्छन्। पहिलोमा दाता भाषा अर्थात् शब्द सापट दिने भाषा र अर्को ग्राहक भाषा तथा शब्दप्रयोग गर्ने भाषा रहेका हुन्छन्। ग्राहक भाषामा त्यस्ता शब्दहरू विविध भाषाबाट आएका हुन्छन्। त्यसक्रममा त्यस भाषाको ध्वनितात्त्विक, शब्दतात्त्विक र अर्थतात्त्विक विचलन आउन सक्छ (ग्लिसन, १९६१ई. पृ. २५)। ग्राहक भाषामा आएका त्यस्ता भाषातात्त्विक कुरालाई आगन्तुक तत्त्व भनिन्छ। सामान्यतया आगमन एक भाषाबाट अर्को भाषामा भए पनि भाषिक तत्त्व आगमनको प्रक्रिया भाषाको प्राचीन रूपबाट वर्तमान रूपमा, एक भाषिकाबाट अर्को भाषिकामा पनि हुने गर्दछ (असिर र अन्य, १९९४ई. पृ. २१३)। यस सन्दर्भमा चूडामणि बन्धुको बाहिरबाट विभिन्न भाषिक तत्त्वहरू आएर जब भाषालाई प्रभावित पार्दछन् त्यसलाई आगमन भनिन्छ भन्ने निष्कर्ष उपयुक्त देखिन्छ (बन्धु, २०५३ पृ. ४३)। यसबाट एक भाषिक व्यवस्थाले अर्को भाषिक व्यवस्थालाई लिँदा भाषामा आगमन हुने कुरो स्पष्ट हुन्छ। समाजमा विद्यमान विविध भाषाहरूमा पर्ने प्रभाव र भाषिक व्यवस्थाको ग्रहण गर्ने प्रक्रियालाई आगमन भनी बुझ्न सकिन्छ।

आगमनका कारणहरूमा स्तरीयताको खोजी र आवश्यकताको पूर्ति पर्दछन्। भाषाको स्तरीय रूपको प्रयोग गर्दा, पारिभाषिक शब्दको प्रयोग गर्दा, भाषिक व्यवस्थाको रूपरेखा बनाउँदा, ज्ञान-विज्ञानका क्षेत्रका नयाँ आविष्कार, विचार तथा कार्यलाई उल्लेख गर्दा भाषामा आगमन हुन्छ (असिर र अन्य, १९९४ई. पृ. ७५)। आजको युग विज्ञान र प्रविधिको युग हो। विज्ञान र प्रविधिका क्षेत्रमा नवीनतम आविष्कारहरू भइरहेका छन्। वैज्ञानिक उपलब्धि र आविष्कारलाई जनाउन नवीनतम शब्दहरू प्रयोग गरिन्छन्। वैज्ञानिक आविष्कारको नामकरण भएका शब्दहरू भाषामा स्वतः प्रवेश गर्दछन्। उदाहरणका लागि अहिले नेपाली भाषामा भित्रिएका स्वानफ्लु, हेपाटाइटिस, इन्फ्लुएन्जा, कोरोना, आइसोलेसन आदि जस्ता शब्दले नेपाली भाषाको शब्द तहमा परिवर्तन ल्याएको मान्न सकिन्छ। विशेष गरी सम्बद्ध भाषाबाट अर्को भाषामा आगमन बढी हुन्छ। अंग्रेजी भाषाका शब्दहरू नेपाली भाषामा धेरै सङ्ख्यामा भित्रिँदै आएका उदाहरणहरू हामी देख्न सक्छौं।

आगमन अनुवाद वा केही विचलन भएर तथा त्यसको भावलाई बुझाउने गरी हुन्छ। कुनै पनि भाषामा आगमनका स्रोत तीन किसिमका हुन्छन्। त्यस्ता स्रोतमा मूल अथवा स्रोत भाषाबाट आगमन, भाषिकाबाट आगमन र विविध भाषाबाट आगमन पर्दछन् (गौतम र चौलागाईं, २०६७ पृ. ४०७)। नेपालीमा संस्कृत भाषाबाट आएका शब्दलाई स्रोत भाषाबाट आएको आगमन, विविध भाषिकाबाट आएका शब्दलाई भाषिक स्तरको आगमन र अङ्ग्रेजी आदि भाषाबाट आएका शब्दलाई भाषास्तरको आगमन मानिन्छ।

भाषामा कतिपय अवस्थामा साँस्कृतिक पक्षका कारण आगमन हुन जान्छ। उपनिवेशवादले यसमा प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको पाइन्छ। नेपालमा 'भेलेन्टाइन डे' 'अप्रिल फूल' जस्ता चलनको पछाडि अर्को संस्कृतिको प्रभाव पाइन्छ। यस क्रममा त्यस संस्कारलाई बुझाउने भाषाका नयाँ शब्द प्रयोग हुन्छन्। त्यसलाई साँस्कृतिक आगमन मान्न सकिन्छ (गिरी, २०६३ पृ. ८२)। भौगोलिक निकटताका कारण प्रभावशाली भाषाले अर्को भाषामा शब्द सापट दिने गर्दछ। यसलाई घनिष्टताका आधारमा हुने आगमन भन्न सकिन्छ (गौतम र अन्य, २०६७ पृ. १८५)। यसरी एक व्यक्तिले अर्को व्यक्तिबाट, एक भाषिकाले अर्को भाषिकाबाट, एक संस्कृतिले अर्को संस्कृतिबाट र एक भाषाले अर्को भाषाबाट भाषिक तत्त्वहरू सापटी लिएर भाषा बिटुलो हुँदैन। संसारका सबैजसो भाषा आगमनबाट पृथक छैनन्। भाषामा यसरी शब्द आउने प्रक्रियाले नयाँ भाषाको वा विशिष्ट भाषिक स्थितिको सिर्जना पनि हुने गर्दछ। त्यसैले भाषाविज्ञानमा आगमनको विशेष महत्त्व रहेको छ।

भाषिक सम्मिलन : पिजिन र क्रेओल

एउटा भाषा अर्को भाषामा मिसिनु भाषिक सम्मिलन हो। एउटा भाषा अर्को भाषाको सम्पर्कमा आउँदा भाषिक सम्मिलन हुन पुग्छ। यसलाई भाषिक मिश्रण पनि भनिन्छ। एउटा आधार भाषा र अर्को प्रभावक भाषा मिलेर अर्को भाषिक भेदको जन्म हुन्छ। यस्तो भाषिक भेदमा प्रभावक भाषाका विशेषताहरू आधार भाषामा पर्दछन् (गौतम र चौलागाईं, २०६७ पृ. ४०६)। बसाइ सराइ, व्यापार, युद्ध आदि कारणबाट भाषिक सम्पर्क हुन गई भाषिक सम्मिलनका कारण भाषाको पिजिन र क्रेओलको जन्म हुन्छ।

दुई वा सोभन्दा बढी भाषाका वक्ताहरूका बीचमा सम्पर्क भएपछि नयाँ भाषा पिजिनको जन्म हुन्छ। पिजिनको रूप हुन प्रभाव भाषा र आधार भाषाका बीच सम्मिलन हुन्छ। यसको विकसित रूपलाई क्रेओल भन्दछन्। भिन्न भाषाका बीच संयुक्तता भएर छुट्टै भाषाको रूपमा क्रेओलको विकास हुन्छ (असिर र अन्य, १९९४ ई.पृ. १५४)। क्रेओल शब्द ल्याटिन मूलको शब्द हो र यसको अर्थ बनाइएको भन्ने हुन्छ। स्पेनी भाषाका स्थानीय अर्थ दिने यो फ्रान्सेली भाषा हुँदै वर्तमान रूपमा प्रयुक्त भएको हो। यसलाई भाषाविज्ञानमा पारिभाषिक अर्थ बोकेको शब्द मानिन्छ। पिजिन जब समाजमा स्थायित्व प्राप्त गरेर सामाजिक सम्पर्कको भाषा बन्दछ र मातृभाषाका रूपमा यसको व्यवहार भएपछि क्रेओल हुन्छ (बन्धु, २०५३ पृ. ५७)। यसबाट पिजिनको विकसित रूप क्रेओल हो भन्ने प्रस्ट हुन्छ।

वास्तवमा दुई भिन्न भाषिक समुदायका व्यक्तिहरू कुनै निश्चित भौगोलिक सीमामा आबद्ध रहेर सम्पर्कको रूपमा पिजिनको प्रयोग गर्दछन्। त्यस पिजिन अर्थात् दुईभाषाको सम्मिलनबाट निस्केको भाषा प्रयोग गर्न थाले भने क्रेओलको जन्म हुन्छ। त्यसैले दुई भाषाको सम्मिलन भई प्रयोग हुने क्रममा नै क्रेओलको जन्म हुन्छ। पिजिन सम्पर्क भाषा मात्रै हो भने क्रेओलमा दुई

भाषाको सम्मिलनबाट स्तरीय व्याकरण, वर्णमाला, शब्दभण्डारको विकास हुन्छ। त्यसैले पिजिनको उन्नत अवस्था नै क्रेओल हो (गौतम र अन्य, २०६७ पृ. २३१)।

क्रेओल भाषाको अस्तित्वशाली रूप हो। नवपोलेनेसियालीमा देखापरेको शब्दभण्डार, रूपतत्त्व, वाक्यगठन आदिको विकासले यसलाई क्रेओलका स्थानमा पुऱ्याउन थालेको चर्चा भेटिन्छ। क्रेओलको स्थितिमा विकसित भएको भाषा मातृभाषा सरह नै विकास हुन थाल्छ (तिवारी, १९७६ पृ. २५५)। यसको मातृभाषा सरह नै विकास हुन थाल्छ। यसको आफ्नै साहित्य पनि हुन थाल्छ। ज्ञानविज्ञानका विविध क्षेत्रका कुराहरूलाई व्यक्त गर्ने सामर्थ्य पनि क्रेओलमा हुन्छ। यसका वक्ता तथा क्षेत्र पनि स्पष्ट हुन्छ।

पिजिनबाटै विकसित भएकाले यसको प्रयोग क्षेत्र पनि व्यापारिक केन्द्र, सीमा क्षेत्र, प्रवासी क्षेत्र, शरणार्थी शिविर आदि पर्दछन्। बाबु-आमा वक्ता हुँदा पिजिनको प्रयोग गर्छन् भने तिनका छोराछोरी क्रेओललाई मातृभाषाका रूपमा प्रयोग गर्न थाल्छन् (बन्धु, २०५३ पृ. ४५)। यसरी क्रेओलका रूपमा मौरिससमा बोलिने हैतियन, फ्रान्सेली न्युगिनीमा बोल्ने तो आदि भाषा रहेका छन्। अन्तमा समाजभाषाविज्ञानमा प्रयोग हुने पारिभाषिक शब्द क्रेओल पिजिनबाट विकसित बोलीको मातृभाषा हो। यो जमैका, हाइटीजस्ता पूर्व औपनिवेशिक भागमा बोलिन्छ। यसमा व्याकरणिक ढाँचा तथा भाषिक रूपको निश्चित रूप हुन्छ। यसमा कुनै पनि भाषाको प्रभाव रहँदैन (गौतम र अन्य, २०६७ पृ. १७५)। त्यसैले दुई भाषाको सम्मिलनबाट नयाँ भाषाको रूप नै क्रेओल हो। यसलाई तलका बुँदाबाट प्रस्ट पार्न सकिन्छ।

- (क) पिजिनबाट विकसित भाषालाई क्रेओल भनिन्छ। यो मातृभाषाका तहमा रहन्छ।
- (ख) क्रेओलको भाषिक भूगोल निश्चित हुन्छ। यसमा भाषिक व्यवस्था हुने हुँदा विचार विनिमय तथा व्यवहारमा प्रयोग गरिन्छ।
- (ग) व्याकरण, कोशद्वारा मानकीकरण र स्तरीकरणको कार्य पनि यसमा हुन्छ।
- (घ) यसलाई कामचलाउ भाषा नभनेर सामाजिक प्रतिष्ठा प्राप्त भाषाका रूपमा लिन सकिन्छ।
- (ङ) यसको क्षेत्र व्यापक हुँदा कालान्तरमा भाषिक भेद पनि देखिन सक्छन्।

पिजिन र क्रेओल एक अर्कामा घनिष्ट रहेका भाषिक स्वरूपहरू हुन्। यी दुईको जन्म फरक भाषीहरूका बीचमा व्यावहारिक सम्पर्कका क्रममा भएको हो (गौतम र चौलागाईं, २०६७ पृ. ४०७)। समाज भाषिकविज्ञान अन्तर्गतका यी पारिभाषिक शब्दले भाषिक सम्मिलनको प्रतिनिधित्व गर्दछन्। यी भाषिक रूप व्यावहारिक अष्टेरोलाई परिपूर्ति गर्ने क्रममा विकसित भएका हुन्। पिजिनमा प्रभाव भाषा र आधार भाषाको सम्मिलन हुन्छ भने क्रेओलमा त्यस सम्मिलनको भाषिक व्यवस्था हुन्छ। पिजिनको विकसित रूपमा क्रेओललाई लिने गरिन्छ (द्विवेदी, १९६४ पृ.

१८७) । क्रेओल छुट्टै भाषा हो । यसको निश्चित क्षेत्र, सीमा र व्यवहार हुन्छ । पिजिन र क्रेओलका विचमा पाइने भेदलाई तलका बुँदामा उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

- (क) पिजिन मातृभाषाको रूपमा व्यवहार हुँदैन भने क्रेओल मातृभाषाका रूपमा व्यवहार हुन्छ ।
- (ख) पिजिन काम चलाउ भाषा हो भने क्रेओल स्थायी एवम् अन्य भाषा सरहको भाषा हो ।
- (ग) पिजिनका भाषिक क्षेत्र र वक्ताहरू अनिश्चित हुन्छन् भने क्रेओलका भाषिक क्षेत्र र वक्ताहरू निश्चित हुन्छन् ।
- (घ) पिजिनमा लेख्य सामग्री, मानवीकरण र स्तरीकरणको अभाव हुन्छ भने क्रेओलमा लेख्य सामग्री, मानवीकरण र स्तरीकरणको व्यवस्था हुन्छ ।
- (ङ) पिजिन सामाजिक मान्यता अप्राप्त हुन्छ भने क्रेओल सामाजिक मान्यता प्राप्त हुन्छ ।
- (च) पिजिन भाषाको वर्ण, ध्वनि, व्याकरण आदिको व्यवस्था हुँदैन भने क्रेओल भाषाको ध्वनि, वर्ण, व्याकरण आदिको व्यवस्था भएको हुन्छ ।
- (छ) पिजिनमा भाषिक भेदको सम्भावना रहँदैन भने क्रेओलमा कालान्तरमा भाषिक भेद हुन सक्ने सम्भावना रहन्छ ।
- (ज) पिजिन सम्पर्कमा सीमित हुन्छ भने क्रेओलमा शैक्षिक, प्रशासनिक व्यवहार हुन्छ ।
- (झ) पिजिन क्रेओलको पूर्व रूप हो भने क्रेओल पिजिनको विकसित रूप हो ।

भाषिक मृत्यु

भाषाको अस्तित्व वक्ताहरूको प्रयोगमा निर्भर गर्दछ । भाषा सामाजिक व्यवहारको गतिशीलतामा निर्भर रहने भएकाले यसमा निरन्तर परिवर्तन भइरहन्छ (हकेट, १९५८ई.पृ. २३४) । भाषाले सामाजिक, भौगोलिक राजनैतिक, धार्मिक आदिका कारण आफ्नो अस्तित्वलाई गुमाउँदै जान्छ । यसले गर्दा व्यक्ति वा समुदायले त्यस भाषालाई गुमाउन पुग्छन् । यसरी भाषाको अस्तित्व यस भाषाको साहित्यमा मात्र सीमित हुन जान्छ । साहित्यमा सीमित भाषालाई पुस्कालयीय भाषा भनिन्छ (असिर र अन्य, १९९४ई. पृ. ७८) । वक्ता र समुदायबाट भाषाको प्रयोग समाप्त हुनुलाई भाषिक मृत्यु तथा भाषा गुमाउनु भनिन्छ ।

भाषा एक्कासि लोप भएर जाँदैन । त्यसमा सामाजिक-भौगोलिक कारणले भाषिकाको जन्म हुन्छ । यसका साथै बढी साहित्यिक र व्याकरणिक नियमलाई ख्याल गर्दा पनि वक्ताहरूको प्रयोगमा फरकपन आएको हुन्छ । त्यसले भाषालाई जटिलतामा पुऱ्याउँछ र वक्ताहरू सरलताको खोजीमा हुन्छन् (ग्लिसन, १९६१ई. पृ. ५५) । भाषामा विविध प्रभावलाई पचाएर समन्वय गर्ने खुवी भएन भने भाषाले अर्को रूप पनि लिन्छ । भाषिक वक्ताको बसाइसराइसँगै अर्को भाषाका वक्तासित सम्पर्क

गर्नुपर्ने हुन्छ। यसले गर्दा भाषामा सम्मिलन भएर अर्को भाषाको विकास हुन्छ। अर्को भाषामा सम्मिलन हुनुलाई भाषा स्थानान्तरण भनिन्छ। भाषिक सम्मिलनले कालान्तरमा वक्ता र समूह गुमाएर कागजमा सीमित हुन पुग्छ। यसलाई भाषिक मृत्यु भनिन्छ (गौतम र अन्य, २०६७ पृ. १७८)। प्राकृतिक प्रकोप, महामारी, भाषाका वक्ता घट्दै जानु, भाषाप्रतिको उदासीनता, सांस्कृतिक परिवर्तन आदि कारणले भाषिक मृत्यु हुन पुग्दछ। यसबाहेक राजनैतिक धार्मिक आदि प्रभाव तथा अन्य भाषाको बढी प्रयोगले पनि भाषाको मृत्यु हुन्छ। भाषाको मृत्युका उदाहरणमा केल्टिक भाषालाई लिन सकिन्छ (गौतम र चौलागाईं, २०६७ पृ. ४०८)। केल्टिक, भाषाको प्राचीन रूप बाहेक वक्ता तथा समुदाय पाउन सकिँदैन। नेपालमा पनि कागते, जोङ्खा, कुकी, छिन्ताङ, मिजो, नागमासे, लोभी, आसामी र सघानी भाषा बोल्नेहरूको संख्या एक दर्जनभन्दा कम छ। अन्यत्र पनि त्यस भाषाका वक्ता नभए त्यो भाषा बोल्नेहरूको संख्या समाप्त हुन सक्छ। भाषिक व्यवहारमा मृत्यु भए पनि जातिगत चिनारी भने रहेको पाइन्छ। यसरी विविध कारणवश भाषाको प्रयोग वा व्यवहार नहुनुलाई भाषिक मृत्यु भनिन्छ।

निष्कर्ष

भाषा मानवीय सम्पत्ति भएको हुनाले मानवीय व्यवहारका समग्र सन्दर्भहरू भाषामा समेटिएका हुन्छन्। यसको सम्बन्ध मानिससँग र मानव समाजसँग हुन्छ। मानिसले सामाजिक जीवनका यावत् व्यवहारहरूको सञ्चालन गर्नका लागि भाषाको प्रयोग गरेको हुन्छ। भाषाका प्रयोक्ताहरूको एउटा आफ्नै समुदाय हुन्छ। एउटै भाषा बोल्ने व्यक्तिहरू प्रायः एउटा समुदायभित्र बसी भाषाका माध्यमबाट व्यवहार संचालन गर्दै आउँछन्। कुनै पनि भाषिक वक्ताको प्रयोग क्षेत्र, भाषाका वक्ताहरूको बसोबास क्षेत्र, भाषाका वक्ताहरूको बाक्लो र पातलो वस्ती आदिका विषयमा स्पष्ट पार्नका लागि तयार गरिएको नक्साङ्कन भाषिक भूगोल हो। भाषिकाको क्षेत्र निर्धारणका लागि यसको उपयोग गरिन्छ। समाजमा विद्यमान विविध भाषाहरूमा पर्ने प्रभाव र भाषिक व्यवस्थाको ग्रहण गर्ने प्रक्रिया आगमन हो। यसमा बाहिरबाट विभिन्न भाषिक तत्त्वहरू आएर भाषालाई प्रभावित पारेको हुन्छ। दाता भाषा र ग्राहक भाषाको आगमनमा ठूलो भूमिका रहन्छ। भाषाको स्तरीय रूपको प्रयोग गर्दा, पारिभाषिक शब्दको प्रयोग गर्दा, भाषिक व्यवस्थाको रूपरेखा बनाउँदा, ज्ञान-विज्ञानका क्षेत्रका नयाँ आविष्कार, विचार तथा कार्यलाई उल्लेख गर्दा भाषामा आगमन हुन्छ। विशेष गरी समृद्ध भाषाबाट अर्को भाषामा आगमन बढी हुन्छ। भौगोलिक निकटताका कारण प्रभावशाली भाषाको प्रभाव अर्को भाषामा पर्दछ। मान्छेबाट, भाषिकाबाट, संस्कृतिबाट र भाषाबाट भाषिक तत्त्वहरू एक अर्कोमा सर्दछ र यो संसारका हरेक भाषामा हुने गर्दछ। भाषामा शब्द आउने प्रक्रियाले नयाँ भाषाको वा विशिष्ट भाषिक स्थितिको सिर्जना हुन सक्ने स्थिति देखिन्छ। प्रभाव भाषा र आधार भाषाका बीच सम्मिलन भई पिजिनको जन्म हुन्छ। पिजिनको विकसित रूपलाई क्रेओल भन्दछन्। भिन्न भाषाका बीच संयुक्तता भएर छुट्टै भाषाको रूपमा क्रेओलको विकास हुन्छ। वक्ता र समुदायबाट भाषाको प्रयोग समाप्त हुनु भाषिक मृत्यु हो। भाषिक सम्मिलन हुँदै जाँदा कालान्तरमा वक्ता र समूह गुमाएर भाषा कागजमा मात्र सीमित

हुने अवस्था आउँछ । कतिपय भाषाका आफ्नै कारण र राजनैतिक धार्मिक आदि कारण तथा अन्य भाषाको प्रयोगप्रतिको मोहका कारणले भाषाको प्रयोग वा व्यवहार हराउँदै गएर भाषिक मृत्युको अवस्था देखा पर्दछ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- असिर, आर. ई. र अन्य (सम्पा.), (१९९४ई) दी इन्साइक्लोपेडिया अफ ल्याङ्ग्वेज एण्ड लिङ्ग्विस्टिक्स, भोलुम-७, अक्सफोर्ड, न्युयोर्क: सोल एण्ड टोकियो, प्रिगायन प्रेस ।
- गिरी, जीवेन्द्रदेव, (२०६३), भाषाविज्ञान भाषा र भाषिका, काठमाडौं: एकता बुक्स डिष्ट्रिब्युटर्स ।
- गौतम, देवीप्रसाद, र अन्य, (२०६७), सामान्य भाषाविज्ञान, काठमाडौं : पिनाकल पब्लिकेसन ।
- गौतम, देवीप्रसाद र प्रेमप्रसाद चौलागाईं, (२०६७), भाषाविज्ञान, काठमाडौं : पाठ्यसामग्री पसल ।
- गिलसन, एच.ए., (१९६९ई.), एन इन्ट्रोडक्सन टु डिस्क्रिप्टिभ लिङ्ग्विस्टिक्स, हल्ट रिनेहार्ड एण्ड विन्सटन ।
- द्विवेदी, देवीशङ्कर, (१९६४ई.), भाषा और भाषिकी, आगरा: लक्ष्मीनारायण प्रकाशन ।
- तिवारी, भोलानाथ, (१९७६ई.), आधुनिक भाषाविज्ञान, दिल्ली, लिपि प्रकाशन ।
- बन्धु, चूडामणि, (२०५३क), भाषाविज्ञान (सातौं.सं.), काठमाडौं: साभा प्रकाशन ।
- बन्धु, चूडामणि, (२०५३ख), भाषाविज्ञानका सम्प्रदाय, काठमाडौं: अक्षर सदन ।
- युल, जर्ज, (१९८९ई.), द स्टडी अफ ल्याङ्ग्वेज, क्याम्ब्रिज: क्याम्ब्रिज युनिभर्सिटी प्रेस ।
- रविन्स, आर.एच्., (१९८५ई.), ए सर्ट हिस्ट्री अफ लिङ्ग्विस्टिक्स, लन्डन ।
- रविन्स, चार्ल्स, एफ., (१९८०ई.), जनरल लिङ्ग्विस्टिक्स : एन इन्ट्रोडक्टरी सर्भे, लन्डन: लन्डन ।
- सुवेदी, सखिशरण (२०६८). *वाक्यतत्त्वका आधारमा नेपालीका भाषिकाको सर्वेक्षण*. काठमाडौं : पिनाकल पब्लिकेसन ।
- हकेट, चार्ल्स एफ, (१९५८ई.), ए कार्स इन मोर्डन लिङ्ग्विस्टिक्स, न्युयोर्क: म्याकमिलन कम्पनी ।